

Ю. А. Омельченко

ПЕРША ПІДСИСТЕМА МУЗЕЙНИЦТВА (теоретичні засади, витоки, формування)

Оновлення предмета дослідження музеєзнавства, що припадає на другу половину нашого століття, супроводжувалося жвавою дискусією музеологів країн Центральної та Східної Європи, основні ідеї та наслідки якої відбиті в оглядових працях А. Разгона¹. Критичний аналіз здобутків музеєзнавства 60—80-х років сприяв оформленню концепції музейної справи як трирівневої специфічної системи успадкування історико-культурних, матеріальних та духовних, наукових та мистецьких цінностей, забезпечення міжпоколінної трансмісії соціального досвіду². Її обґрунтування спонукає до вивчення проблеми генезису музейництва, зокрема феномену "музейності", так званої музейної потреби.

¹ Разгон А. М. Общетеоретические вопросы музееведения в научной литературе социалистических стран // Музейное дело и охрана памятников. Обзорная информация.— Вып. 1.— М., 1984.— С. 10—16; Музееведение. Музеи исторического профиля.— М., 1988.— С. 9—12.

² Омельченко Ю. А. Музейництво як система на терені освіти, краєзнавства // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства.— Луцьк, 1993.— С. 329; Омельченко Ю. А. Музей як підсистема музейної справи // Україна: людина, суспільство, природа // Третя щорічна наукова конференція, присвячена 400-й річниці народження і 350-й річниці смерті Петра Могили: Тези доповідей.— К., 1997.— С. 18—20.

Ще в середині 60-х років чеський музеолог З. Странський висловив, а пізніше розвинув думку, що музейна потреба є наслідком своєрідного ставлення людини до дійсності. Він вважав, що предметом музеєзнавства є історично обумовлена "музейність" — властивість речей, що виявляється в специфічній сфері ставлення до них людей, яке породжує музейну потребу³.

Заслуговувала на увагу також думка німецького музеолога І. Янг, яка зазначала, що сутність музейництва пов'язана з пізнавальною діяльністю суспільства та музейними предметами — джерелами інформації, процедурою перетворення звичайних речей в музейні предмети (МП)⁴.

Не можна не погодитись із В. Енненбахом, який визначає предмет музеєзнавства як "дослідження структури відносин: людина — музей — музеалі". В останніх він вбачає "матеріальні предмети, що мають потенційну або реалізовану засобами музеалізації (спеціальна науково-дослідна процедура — *О. Ю.*) музейну цінність". Пізнаючи сутність МП, їхню структуру, взаємозв'язки, закономірності та засади функціонування, музеологія набуває значення науки.

МП як результат історичної пізнавальної діяльності визначав Х. Векс⁵.

Ще 1984 р. А. Разгон висловлював сподівання, що саме розробка теорії МП створить базу побудови загальної теорії музеєзнавства⁶. В останніх його роботах вже основні засади такої теорії були висвітлені, хоч і не завжди обґрунтовані. А. Разгон, трактуючи поняття "музейний предмет" на основі теорії інформатики та документалістики, підкреслив, що такий підхід дозволяє поглибити розуміння їхніх властивостей (семантичних, аксіологічних, комунікативних аспектів). "Музейні предмети не лише першоджерела знань, а й культурно-історичні цінності", засіб освітнього, емоційного, естетичного, етичного впливу. Ціннісний підхід щодо з'ясування сутності музейного предмета дав підстави пов'язати музейництво із специфічним способом освоєння світу, близьким до практично-духовного, художнього, релігійного⁷.

³ *Stransky Z. Predmet muzeologie // Sbornik mater prveho museelog sympozia. — Brno, 1966. — S. 30—33; Странський З. Музеологія катологія наука // Музеи и пам'ятники на културата. — 1981. — № 6. — С. 37—43.*

⁴ *Jahn I. Die Museologie als Lehr- und Forschungsdisziplin mit spezieller Berücksichtigung ihrer Funktion in naturhistorischen Museen. Geschichte, gegenwärtiger Stand und theoretische Grundlagen. Teile III. // Neune muzeumkunde. — 1979. — № 3. — S. 43.*

⁵ *Museologie: (Diskussionsmaterial). — Berlin, 1981. — S. 46, 74.; Разгон А. Вказ. праця. — С. 14—15.*

⁶ *Разгон А. М. Музейный предмет как исторический источник // Проблема источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. Статьи и материалы. — М., 1984. — С. 178.*

⁷ *Музееведение. Музеи исторического профиля. — М., 1988. — С. 14—15.*

Істотним внеском у формування уявлення про МП були публікації В. Кондратьєва, В. Дукельського та ін.⁸

Усвідомлення зв'язку між теорією та історією музеєзнавства зокрема теорією МП спонукало нас зосередитись на цій проблематиці. Потреба в працях, що на історичному досвіді музейництва обґрунтували б сучасну теорію музеєзнавства, визнається музейними працівниками-практиками. Зауваживши, що в останні роки зросла кількість конкретно-історико-музеєзнавчих праць, вчений секретар Дніпропетровського історичного музею робить висновок: окремі з них "відрізняються слабкістю розвідок музеєзнавчого характеру"⁹. Не треба особливо проникливості, щоб зрозуміти, що автори окремих досліджень з історії музейництва далекі від справжньої сучасної теорії музеєзнавства. Їх виказує незнання понятійного апарату музеєзнавства, його мови, схоже, практичної музейної роботи. На нашу думку, прийшов час, коли обмежуватись нагромадженням історичних фактів, які вже повторюються, кочують з однієї праці до іншої, навряд чи є справою продуктивною. Щоб мати повноцінну вітчизняну історію музейної справи, слід писати її на основі сучасної теорії, узагальнення, аналізу практичного досвіду. Об'єднання зусиль працівників музеїв, культурологів, археологів, етнографів, мистецтвознавців, педагогів, фахівців інших дисциплін, не лише гуманітарного, але й природничо-наукового циклу сприятиме розв'язанню цього непростого завдання. Про це свідчить перший досвід вивчення питання генезису вітчизняного музейництва.

Зважаючи на те, що в основі музейництва — його перша підсистема "предмет музейного значення — музейний предмет" (ПМЗ — МП), доречно розглянути питання її формування. А це означає, що мова має йти про тривалий період історії вітчизняної культури, коли музей як соціальний інститут в Україні відсутній, а музейництво як специфічна система освоєння світу речей, успадкування культурних цінностей, досвіду, засіб соціалізації існує у сфері побутової, традиційної культури, тогочасної науки, освіти. Це період існування предметів музейного значення (ПМЗ), домузейних форм нагромадження та використання культурних цінностей, тобто час поступового оформлення першої підсистеми музейництва. Тепер витоки музейництва бачать у первісному суспільстві. Досліджуючи джерела вітчизняного музейництва, ми дійшли висновку, що появи

⁸ Кондратьев В. В. Свойства музейного предмета и пути его использования // Музееведение. Проблемы использования и сохранения музейных ценностей: Сб. науч. тр. НИИ культуры. — М., 1985. — С. 5—12; Дукельский В. Ю. Памятники истории и культуры в системе музейной деятельности // Памятниковедение. Теория, методология, практика. — М., 1986. — С. 98—107; Дукельский В. Ю. Музейный предмет // Советский музей. — 1986. — № 1. — С. 36—37.

⁹ Бекетова В. М. До історії музейної справи на Придніпров'ї // З минувшини Подніпров'я (збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). — Дніпропетровськ, 1995. — С. 17.

відносно самостійної від інших культурних потреб — музейної — мав передувати тривалий період її формування, коли вона виявлялась у комплексі з багатьма іншими (життєвими, пізнавальними, естетичними, етичними тощо). Власне, людський спосіб існування, пов'язаний з виробництвом та використанням речей, викликав розмаїття історично обумовлених людських потреб, серед яких культурні, а в їхніх надрах, зокрема, музейна¹⁰.

Маємо чимало свідчень того, що речі завжди освоювались не лише матеріально, а й духовно. Не випадково в середині 80-х років звернули увагу на те, що серед безлічі речей нашого оточення окремі не укладаються в межі теоретичних дисциплін, які їх вивчають. У вітчизняній культурології поширилась ідея розвитку нової галузі знання — реалогії, що мала б з'ясувати особливу сутність речей, їх власний, нефункціональний сенс, незалежний від утилітарного призначення, товарної вартості, естетичних достоїнств тощо¹¹. Дальша розробка цієї проблеми показала, що її розв'язання значною мірою залежить від багатьох наукових дисциплін, наукознавства та культурології, їх підходів та методів дослідження. Не останнє місце серед них посідають археологія, етнографія, музеєзнавство.

Культурології притаманний вихід за межі дослідження лише "матеріальних" чи лише "духовних" аспектів. Вона шукає і знаходить те, що поєднує матеріальне з духовним, досліджуючи культурно-історичні явища як реалії життя матеріального світу, так і свідомості. Важливою ґносеологічною та спеціально-науковою проблемою є проблема тотожності та відмінності речей, розрізнення речі, об'єкта і предмета.

Розробка сучасної теорії першої підсистеми музейництва спирається на культурологічне тлумачення понять "предмет" та "річ". Зрозуміло, що найбільш поширене серед загалу визначення "предмета" як конкретного явища у цьому контексті не є достатнім. Тому вказівку на дискретність предметів доповнюють зауваженням про їхнє об'єктивне існування, матеріальність. У тих випадках, коли предмет розглядають як об'єкт у сфері діяльності (взаємодії, відносин) суб'єкта (людини, бога), згадують біблійне оповідання про створення світу або генезис та еволюцію природи, антропогенез та оформлення "другої природи" — культури. При цьому поняття "предмет" та "річ" ототожнюються, визначаються одне за допомогою другого¹². Спроба термінологічного розмежування зроблена в культуроло-

¹⁰ *Омельченко Ю. А.* Джерела вітчизняного музейництва // Культурологічні студії. — Вип. 1. — К.: Видавничий дім "KM Academia". — 1996. — С. 147—162.

¹¹ *Эпштейн М.* Реалогия — наука о вещах // Декоративное искусство СССР. — 1985. — № 6. — С. 21—22, 44.

¹² *Дубровський В.* Словник українсько-московський. — К., Б. р., — С. 260; Російсько-український словник. — К., 1969. — Т. 1. — С. 110; Т. 2. — С. 668; Короткий тлумачний словник української мови. — К., 1988. — С. 225; Философский словарь. — М., 1986. — С. 65, 379.

логічній праці, близькій до музеезнавства, що спирається на лінгвістичні дослідження¹³. М. Епштейн доводить різницю між предметом і річчю, між належністю одного й того ж явища до світу об'єктів і світу суб'єктів. "Між предметом і річчю приблизно таке ж співвідношення, що й між індивідуальністю та особистістю", — пише він. Предмет — лише потенційна можливість речі, її субстрат. Предмет перетворюється на річ в міру духовного освоєння так, як індивідуальність перетворюється в особистість у процесі свого самоусвідомлення, самовизначення, напруженого саморозвитку¹⁴. З'ясовано, що слова "предмет" та "річ" вимагають зовсім різних типів контекстових сполучень. Вживання слова "річ" вимагає іменника на означення живих істот, "предмет" — навпаки. Висновок М. Епштейна про те, що "річ" виступає як приналежність суб'єкта, "своя" для когось, дало йому підставу твердити: річ має особливу сутність — існування безумовної самоцінності, яку людина здатна перетворити в цінність для себе, зживаючись з річчю¹⁵. Так обґрунтовувалась ідея ліричного музею та відповідного йому музейного предмета. Ідея нова в музеезнавстві, але не в філософії, культурології.

Ще на рубежі минулого і нашого століть Г. Ріккерт писав, що "поняття природи може бути точніше визначено лише через поняття, яке йому... протиставляють", маючи на увазі культуру. Природа, за Г. Ріккертом, — "сукупність всього того, що виникло само собою, саме народилось і має вільну можливість власного росту". Все це може бути розглянуте поза будь-яким відношенням до цінностей. Культура — те, "що створено безпосередньо людиною... або таке, що вже існувало раніше, свідомо виплекане нею заради пов'язаної з ним цінності". Тому, вважав Г. Ріккерт, будь-яке явище культури, якщо відсторонитись від закладеної в ньому цінності, може розглядатись як пов'язане з природою, як її частина¹⁶. Це дійсно "друга природа", як назвав світ речей-артефактів І. Кант.

Щодо роду цінності, яка "перетворює частини дійсності в об'єкти культури, виділяючи їх із природи", Г. Ріккерт писав: "Про цінності не можна казати, що вони існують чи не існують, а лише, що вони мають значення (gelten) або не мають значущості. Культурна цінність або фактично визнається загальнозначущою, або ж її значимість і тим самим більш, ніж суто індивідуальне значення об'єктів, з якими вона пов'язана, постулюється, в усякому разі, хоча б однією культурною людиною"¹⁷.

¹³ *Эпштейн М.* Вещь и слово. О лирическом музее // Парадоксы новизны. — М., 1988. — С. 307.

¹⁴ Там само. — С. 308.

¹⁵ Там само. — С. 309—311; *Словарь сочетаемости слов русского языка.* — М., 1983. — С. 53, 423.

¹⁶ *Риккерт Г.* Наука о природе и наука о культуре // Культурология. XX век. — М., 1995. — С. 69—70.

¹⁷ Там само. — С. 70.

Такий ціннісний підхід до світу предметів-речей знайшов втілення у теорії тезаврування сучасного музеєзнавства, в якому серед ключових понять — ПМЗ, МП. Ними можуть бути об'єкти природи та предмети людської діяльності. У сфері музейництва вони — речі, тобто олюднені предмети, здобутки культури, її цінності. Як і в Г. Ріккерта в сучасному музеєзнавстві мова йде про цінність речей та їхнє значення, так і в М. Епштейна — про соціальне та особистісне (ліричне) значення.

Музеєзнавство визначає ПМЗ як річ, що має потенційну музейну цінність, але не включену до складу музейного зібрання. Тобто йдеться про ту частину предметного світу, яка побутує в оточуючому середовищі й оновленою музеологією наділяється "музейністю" — властивістю речей бути специфічним засобом забезпечення культурної наступності, передачі соціального досвіду. При цьому в ПМЗ вбачають потенційний МП, високий статус якого бути історико-культурним надбанням добре відомий. Менше знаємо про ПМЗ, що виявляє себе у позамузейній та музейній діяльності. Як правило, це відбувається у зв'язку з науковим комплектуванням музейних фондів — цілеспрямованим виявленням і збиранням ПМЗ, здійснюваним працівниками музеїв, аматорами-колекціонерами, краєзнавцями. Основним критерієм добору ПМЗ є їх музейна цінність, з'ясування якої починається на етапі виявлення, визначення, атрибуції ПМЗ, уточнювання у процесі дальшої наукової обробки вже МП. Наслідком цієї складної процедури є всебічна комплексна характеристика й оцінка речі з точки зору її наукової, історичної, меморіальної, естетичної, дидактичної значущості, можливостей тривалого зберігання й використання у музейній, колекціонерській діяльності. Її остаточний успіх значною мірою залежатиме не тільки від правильно виявленого об'єкта і предмета вивчення, а й суб'єкта — особистості дослідника, його вміння орієнтуватись серед історично обумовлених типів музейного ставлення до речей, їх освоєння на різних рівнях пізнання. У недалекому минулому при виявленні і доборі ПМЗ вирішальну роль відігравала їхня атрактивність, потенційна здатність ілюструвати (бути експонатом), у кращому разі документувати якесь явище чи подію. В останні роки поступово виявляється тенденція вбачати у ПМЗ перш за все першоджерело знань, емоційного впливу. А це, у свою чергу, вимагає оновленого, системно-комунікаційного підходу до освоєння цього специфічного прошарку світу речей, що поповнюють музейний фонд країни, пов'язані з домuzeйними формами нагромадження та використання культурно-історичної спадщини. Як уже зазначалось, у сфері музейництва (не обов'язково музею) будь-який предмет стає річчю, тобто одухотворюється. Навіть звичайним, повсюдно поширеним, позбавленим значної матеріальної цінності речам повсякденного вжитку може бути притаманна особлива цінність. Вона

залежить від ступеня осмислення, духовного освоєння предмета у досвіді його власника. Такі речі поступово входять у звичку, "зростаються" з людиною стійкою та усвідомленою формою її існування. Пов'язані з різними етапами буття звичайної, пересічної особи, відбиваючи її особисту долю, внутрішнє, духовне становлення, вони не обов'язково стають меморіальними, але дозволяють розкрити своє глибинне значення для людського життя, свій образний та понятійний сенс, який не обмежується їх утилітарним функціонуванням. Міра свідомого освоєння ("розпредмечування") особистістю історично, природно, етично та естетично близьких речей — важливий показник її культурного рівня. Таке духовне освоєння світу речей — крок у сферу їхнього наукового пізнання, музейництва.

ПМЗ—МП — перша підсистема музейництва, його підґрунтя. Їх дослідження не обмежується методами профільних дисциплін, музейного джерелознавства. Воно вимагає системного вивчення речі з метою з'ясування її сутності. Це передбачає розгляд ПМЗ—МП, їхні функції, місця в системі "музей" і домuzeйних формах нагромадження та використання культурних цінностей. Розглядаючи останні як педагогічні системи, вбачаємо у ПМЗ—МП один із засобів навчання, виховання, розвитку, соціалізації.

У сучасному музеєзнавстві проблема генезису ПМЗ, його переростання в МП майже не розглядалася. Це не означає, що в різних галузях знання немає згадок про особливе ставлення людини до дійсності, яке А. Разгон пов'язував із так званою музейною потребою, "тобто потребою зберігання та суспільного використання предметів, що мають властивість відображення дійсності, є джерелами цінної семантичної та естетичної інформації"¹⁸. Ця, безперечно, культурна потреба зародилася в надрах первісного суспільства, пройшла ряд етапів історичного розвитку, трансформувалася, існує в наш час. Змінювалися й засоби та форми її задоволення, поступово інтегруючись в особливий галузі культурної діяльності — музейництві. Але поки це сталося, особливе відношення до предметного світу в різних проявах спостерігалось у процесах безпосереднього використання людиною природних ресурсів, опосередкованого працею створення того, чого нема готового в природі, тобто в її (природі) "олюдненні". Наслідком цієї предметної діяльності є сама людина — біосоціальна істота, в якій біологічне опосередковано соціальним, та її культура. Останню іноді розглядають як наслідок і засіб подолання фундаментального дуалізму між світом природи і світом людини. Адже ще Г. Гегель писав, що природний предмет, потрапивши у сферу людської діяльності, позбавляється свого природного буття, бо людина, вкладаючи свою душу¹⁹, надає йому нового

¹⁸ Музееведение. Музеи исторического профиля. — М., 1998. — С. 14.

¹⁹ Безмоздин Л. Культурно-социологический анализ вещи // Вопросы социологии искусства. — М., 1979. — С. 113.

цільового напрямку. Але не можна не зважати й на думку німецького культурфілософа Г. Зімеля, який дійшов висновку, що культурницька діяльність споріднена з природним процесом. Він зазначав, що артефакти несуть відбиток сутності природного матеріалу, з якого виготовлені, самі є далším розвитком цієї сутності²⁰.

У вітчизняному музеєзнавстві, коли йдеться про ПМЗ, звертаються, як правило, до старожитностей у традиційно-побутовій сфері, залишаючи поза увагою предметний світ природи. А тим часом, саме в його опануванні спостерігається формування музейної потреби, шляхів та засобів її задоволення.

Розглядаючи обмін речовиною, енергією та інформацією між природним середовищем та людським суспільством як спосіб його існування, часом підкреслюють зростання значення інформативного аспекту світобудови, але недостатній рівень його вивчення²¹. В історії людства маємо чимало прикладів того, що воно, здавна користуючись певними дарами природи, усвідомлюючи їхнє значення для власного буття, певний час обмежувалось цим. Але досвід практичного використання відкривав нові сторони явища, спонукав до їх осмислення, а пізніше — наукового пізнання.

Перше, що мала відзначити первісна людина серед властивостей кременю, це — твердість, стійкість щодо часу та зовнішніх сил природи, але й здатність розколюватись від удару на тонкі шматки з гострими краями. Саме ці властивості мали для людей кам'яного віку важливе значення з огляду на потребу виготовлення знарядь праці. І вони ними скористались, удосконалюючи технологію обробки, урізноманітнюючи асортимент виробів шляхом переходу від їх поліфункціональності до спеціалізації. А коли настає залізний вік і камінь втрачає значення "стратегічної сировини", скромний кременний відщеп для викресування вогню на тривалий час входить у побут. Ішов час, і нові людські потреби, знання, технологічні можливості примусили звернути увагу на інші властивості кременю. Не обійшлося тут без наукових досліджень хімічного складу та кристалічної будови мінералу. З'ясувалося, що чорний або сірий колір кременю — свідчення наявності магнію, корисного для серця. А здатність потужної маси іонів легко переходити в воду робить її "живою", тобто такою, що призводить до позитивних змін в організмі. Останнє було помічено давно, але поки не з'ясували природу цього явища, мінерал наділяли марновірною винаятковістю. Пов'язане це з особливостями сприйняття,

²⁰ Канак Ф. М., Лобас В. Х. До питання про етнічну та географічну складові української культури // Національний університет "Києво-Могилянська академія". Наукові записки. — Т. 2. Культура. — К., 1997. — С. 28.

²¹ Горский Ю. М. Информация как средство организации и дезорганизации // Социально-политический журнал. — 1994. — № 3—6. — С. 195.

пізнання людиною навколишнього світу, людською психікою та іншими факторами.

У діяльності людина стала людиною завдяки тому, що спочатку навчилась використовувати предметний світ природи, незрозумілий, загрозливий, а потім уже робити речі, передусім, знаряддя праці. Картину подолання хаосу світу, що був відбиттям хаосу внутрішнього, первинної невлаштованості психіки, ще позбавленої органічної єдності, намалював свого часу музеєзнавець А. Бакушинський. Щоб досягти єдності свідомості, нашим пращурам довелося вдатись до чіткого протиставлення зовнішніх вражень своєму внутрішньому світові. Єдність свідомості, проектуючись зовні, розчленовує хаос зовнішніх вражень на окремі групи, кожна з яких перетворюється в образ, символ окремої реальної речі. «Так, за образом "я" як єдності внутрішньої, створюється єдність речі, єдність зовнішня»,— писав А. Бакушинський і додавав: "Певна частина світу переможена людською свідомістю"²².

Поступаючись багатьом іншим ссавцям щодо запасу вроджених безумовних рефлексів, людина наділена здатністю набувати умовних рефлексів, нагромаджувати інформацію. Та й матеріальне виробництво вимагало особливої форми відбиття дійсності, якої нема у тварин.

Уже первісне суспільство виробило свої методи освоєння навколишнього середовища, що мали переважно емпірично-неусвідомлений, прикладний характер. Недостатньо усвідомлюючи сутність явищ і сенс предметів, люди все ж домагалися з'ясувати їх, інтерпретувати на рівні своїх знань, відповідно інтелектові,— і часто помилялись, бо виходили лише з тієї інформації, яка лежала на поверхні, була найбільш доступною і зрозумілою.

Так, з давніх часів викликали подив, страх, поклоніння людей дивовижні окам'янілості — залишки морських організмів, що вимерли. Їх збирали, зберігали як талісмани. Ростри біломнітів, схожих на веретено чи спис, у народі називали "гromовими стрілами", "гromовим камінням", "чортовими пальцями", "камінням жаху", "болотним камінням". Проте, якщо в язичницькі часи їм поклонялися, то в більш раціональні й практичні середні віки вже вважали, що вони могли виникнути при ударі блискавки в землю. Це стимулювало пізнавальний пошук. А наслідком наукових досліджень став висновок, що блискавка до "чортових пальців" немає ніякого відношення. Було також доведено, що в природі можуть утворюватись справжні "гromові камені" — фульгурити — скляні трубчасті гіллясті утворення, що виникають внаслідок застигання розплавленого блискавкою кварцевого піску. Це — рідкісне природне яви-

²² Бакушинский А. В. Исследования и статьи.— М., 1981.— С. 315.

ще. Тому фульгурит, зовні схожий на коріння рослини, що висохла, виявлений у пісках Чернігівщини, передали до Центрального науково-природничого музею НАН України²³.

Такі курйозні для свого часу об'єкти природи привертали увагу людей давно, а в XVII—XVIII ст. їх уже нагромаджують у "кабінетах натураліїв", кунсткамерах, де спочатку зосереджуються, як правило, речі рідкісні, незвичайні, незрозумілі.

Поштовхом до включення незвичайного природного предмета до сфери музейництва в багатьох випадках є його атрактивність, тобто здатність привертати до себе увагу зовнішніми ознаками (формою, кольором, розмірами тощо). Атрактивність — важливий, але не єдиний фактор існування особливого ставлення до природних предметів, їх зберігання та використання в традиційній культурі. Можна навести чимало прикладів, взятих із народознавства та етнографії, про те, що нагромаджені знання про природу, раціональні, а часом, спотворені неправильною інтерпретацією окремих її явищ, фіксувались вербальними та невербальними методами, у формах образотворчого мистецтва, умовно та реалістично, зберігались і передавались новим поколінням, які їх критично освоювали, збагачували, іноді відповідно духові свого часу знову перекручували.

І. Огієнко, О. Воропай, З. Болтарович, Г. Лозко та інші народознавці описали чимало українських побутових звичаїв та обрядів, пов'язаних зі збиранням, збереженням рослин та мінералів, використанням їхніх властивостей²⁴. Виготовлені з них прикраси були берегами, лікувальними засобами, усадковувались. Про це свідчать і середньовічні "Травники", "Бестіарії", "Лапідарії", "Фізіологи".

Навіть у наш час, коли, здається, знаємо багато про флору та фауну, можемо науково пояснити те, що недавно здавалося дивовижним, у хірургічному корпусі Київського шпиталю та Музею Т. Шевченка можна побачити прекрасні композиції лікувальних рослин, створені народною цілителькою. Вважається, що вони несуть у собі не тільки лікувальне навантаження, а й допомагають зміцнювати дух.

"Найглибшою з наукових істин" назвав англійський фізик, лауреат Нобелівської премії Д. Томсон масове виробництво, здійснюване природою. У своєму "технологічному" процесі вона створює як у неорганічному, так і в органічному світі величезну кількість "виробів", їх усіляких своєрідних "серій" (мінералів, рослин, тварин та ін.), що мовби складаються на основі однакових стандартів.

²³ Супрычев В. А. Занимательная геммология. Очерки о поделочных самоцветах Украины. — К., 1984. — С. 169—170.

²⁴ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — С. 5—6. Воропай О. Звичаї українського народу. Етнографічний нарис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 455; Т. 2. — С. 447; Болтарович З. Є. Українська народна медицина. — К., 1994. — С. 224. Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995. — С. 113—158.

Насправді ж природа не визнає одноманітності, всі плоди її різноманітні за формою, змістом, узгоджені з конкретним довколишнім середовищем. Кожний "виріб" природи все ж суто індивідуальний, але ця індивідуалізація перебуває в межах визначеного типу, в межах тієї чи іншої "серії"²⁵.

У процесі життєдіяльності людина наслідує природу і намагається творити за її законами. Метод "стандартизації", властивий природі, людина використала не лише для виготовлення артефактів за природними зразками (біонічний метод), а й пізнання світу речей у процесі їхньої класифікації та типології, що пов'язані з колекціонуванням, початковим етапом формування першої підсистеми музейництва.

"Цілком очевидно, що ми не можемо жити, не типізуючи. Це ніби об'єктивно дана рутинна нашого буття. На все нам треба нависити ярличок, означити, оформити, привести у відповідність"²⁶, — пише М. Ткачук. При цьому він додає, що "типологія — це не метод, це даність, це завжди погляд зсередини", погляд, що формується за законами людського нутра, тобто "типологія органічно притаманна нашому мисленню та сенсам нашого пізнання світу"²⁷.

Досліджуючи розвиток пізнавальної діяльності, представники когнітивної психології схильні вважати, що психологічно прийнятні для людини форми пізнання обов'язково мають відображати рух від незнання до знання, і ніяк інакше. Така побудова всієї розумової стратегії підтверджується тим, що, долаючи згубне відчуття власної інтелектуальної беспорядності, люди поступово звикли давати всьому своє пояснення, не дуже дбають про достовірність, схильні цінувати навіть ілюзорне, наївне, цілком умовне знання²⁸. І це зрозуміло, бо процес пізнання сутності явищ, речей вимагає значних зусиль та засобів. Чим глибше прихована ця сутність (взаємно пов'язаний набір ознак, що утворюють цілісну єдність певного рівня складності) під поверхнею її зовнішніх проявів — цих елементів системи, тим складніше і триваліше її пізнання. Але дослідницький рефлекс прашурів перетворився в ході суспільного розвитку в справжню пристрасть пізнання²⁹, яка сприяла нагромадженню його досвіду, а врешті-решт призвела до формування науки, продуктом якої є здобуте на основі спеціальної процедури, засад, критеріїв оновлене знання. Рух від незнання до знання, знання звичайного, на побутово-традиційному рівні, неповного та ілюзорного, до знання наукового, це — рух історичного становлення першої підсисте-

²⁵ Томсон Д. Предвидимое будущее.— М., 1958.— С. 16; Шпара П. Ю. Стандарт і естетика.— К., 1975.— С. 13—14.

²⁶ Ткачук М. Археология свободы.— Кишинев, 1996.— С. 181.

²⁷ Там само.

²⁸ Макаров А. Світло українського бароко.— К., 1994.— С. 42.

²⁹ Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г. Создано человечеством.— М., 1984.— С. 28—29.

ми музейництва. Це — рух у процедурі переростання ПМЗ в МП, зміни статусів. І ця процедура не є випадковою, її витoki в самій природі, характері її пізнання людиною.

Коли ж формується наука, щоб орієнтуватись у розмаїтті природних форм, вчені вдаються до систематики, в якій аж до ХХ ст. навіть дехто з біологів схильний був бачити засіб вивчення зовнішніх ознак рослин і тварин шляхом їхнього опису, атрибуції, класифікації. Перш ніж систематика стала в наш час загальнобіологічною наукою, вона пройшла шляхом, схожим на той, що проходить ПМЗ до МП. Як відомо, спроби примітивного аматорського збиральництва спостерігаємо вже у стародавньому світі. Одночасно потреба використання нагромаджених емпіричних і теоретичних знань сприяла формуванню методів їх класифікації. Наслідком була фундаментальна класифікація наук, що входили до складу їх сукупності — філософії, запропонована в IV ст. до н. е. Арістотелем. Ця вершина давньогрецької філософії лишалась підґрунтям тогочасної науки аж до часів Відродження, бо Арістотель запропонував принципи розподілу наук за методом та сферою застосування. Вчення Арістотеля, у середні віки розвинене істотноше на Сході Ібн-Сіною, на Заході — Хомою Аквінським, на Русі було відоме в інтерпретації візантійця Іоана Дамаскіна (VIII ст. н. е.)³⁰.

Антична культурна спадщина набула в умовах XIV—XV століть практичного сенсу, але ментальний універсум тогочасних людей ще мало відрізнявся від попереднього. Тогочасний світогляд розрізняв 4 рівні земного існування: мінеральний, рослинний, тваринний, людський. Предмети кожного рівня, наділені своєю душею, складали "великий ланцюг буття" від примітивного стану (мінерал) до людини (всередині) і Творця. Але в умовах Відродження стала можливою доктрина подвійної істини, тобто розрізнення істин віри та знання. "Віра повністю ірраціональна і не має нічого спільного із раціональними доказами буття Божого... Істина знання спирається передусім на досвід і на логіку. Сфера її дії — природа, доступна досвіду"³¹. Ренесанс сформував концепцію природи як гармонійного цілого, як упорядкованої системи речей та процесів, і саме це робило людину тієї епохи здатною рухатися до раціонального бачення світу, яке з часом могло стати науковим. І хоч наука XV—XVI ст. все ще прагнула відкрити втілений у природі "божественний план", мислення європейців стало більш динамічним, сприяло духові незалежного наукового дослідництва.

Дослід (експеримент) як фундамент істини у природничих науках, породжений Ренесансом в XV—XVI ст., все ще "сліпий", бо

³⁰ Громов М. Н. Систематизация эмпирических знаний в Древней Руси // Естественнонаучные представления в Древней Руси.— М., 1978.— С. 27.

³¹ Барг М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма.— М., 1987.— С. 209.

існує в межах аристотелевої силогістики. Торжество дослідної науки та індуктивної логіки припадає на XVII—XVIII століття³².

Основним методом систематики, найстарішим і найбільш поширеним, лишався (а в зоології лишається) порівняльно-морфологічний, тому природознавці рано чи пізно мали дійти висновку, що робота з систематики вже неможлива без гербаріїв, ботанічних садів, зоотомічних колекцій, анатомічних театрів, а дещо пізніше й природознавчих музеїв. У XVIII ст. природу вивчають досить освічені аматори-колекціонери, чия діяльність пов'язана з прогресом раціоналізму та систематики. Складова традиційно-побутової культури — народні знання — поступово очищаються від забобонів, їхня достовірність підтверджується чи спростовується емпіричним досвідом, науково обґрунтовуються, пояснюються. Традиційні народні знання поступово витісняються сучасними науковими знаннями, що інтенсивно поширюються через систему освіти, а пізніше й просвітництва³³, в яких не останню роль відіграють музеї.

Аматорське збиральництво у сфері традиційної культури поступово переростає у колекціонування, що ґрунтується на наукових засадах. Щодо цього показовий шлях у науку першого ректора Університету Св. Володимира М. Максимовича — вченого-енциклопедиста. Його дитячі та юнацькі роки минули серед чудової української природи Черкащини та Чернігівщини, у старосвітському середовищі, яке не сторонилося новацій культурного життя, не цураючись традицій. Виявивши інтерес до технології та механіки, його батько 19 років служив на посаді архітектора Шосткінського порохового заводу. Коли ж вийшов у відставку, цілком віддався збиранню лікувальних трав, складанню та виготовленню ліків за народними рецептами. Ця батьківська любов до природи, колекціонування рослин, їх вивчення передалась юному Михайлові Максимовичу, який згодом почав свою наукову діяльність як ботанік-систематик, завідувач ботанічним садом та гербарієм Московського університету. Юнацькі знання природи, народної медицини не тільки визначили напрямок першого етапу його наукової діяльності, а й були використані при написанні "Оснований ботаники" та "Систематики растений", що закріпили за М. Максимовичем славу одного з найвизначніших природознавців. Просіяні через "сито" наукових засад, оновлені, ці знання повернулись до своїх витоків у народному середовищі після видання М. Максимовичем "Книги Наума" та "Размышлений о природе". Прочитавши першу, В. Одоєвський складає програму видання серії просвітительських робіт з хімії, фізики,

³² Там само.

³³ Скрипник Г. А. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. — К., 1997. — С. 206.

географії, ботаніки, народної медицини для "простого трудівника", запросивши до участі в її реалізації М. О. Максимовича³⁴.

Далеко не кожний ПМЗ, потрапивши до приватної природознавчої колекції або пов'язаний з будь-якою іншою домuzeйною формою нагромаджень та використання об'єктів природи, стане МП. Але, як правило, інтуїтивно передбачене, розпізнане потенційне музейне значення предмета дозволяє віднести його до сфери музейництва.

Наслідки антропогенезу з одного боку поліпшили буття первісної людини, а з другого — ускладнили його, бо тепер доводилось пристосовуватись не лише до природи, а й до справи власних рук — культури, до нових норм життя, потреб, які воно висувало. Засобом їх задоволення є численні функції культури.

Навіть узагальнюючий перелік провідних завдань та функцій культури дає підставу розглядати її як своєрідну сукупність відповідей на фундаментальні людські потреби, що виникають у сфері суспільного буття та свідомості³⁵. Ці відповіді відбито у предметному світі "другої" природи, що робить речі базовим джерелом пізнавальної людської діяльності, в якій ПМЗ—МП-артефактам належить особлива роль. Створені в процесі людської діяльності, артефакти є наслідком своєрідної реалізації (опредмечування) сутнісних сил людини, показниками соціальних зв'язків між людьми, мають суспільне значення. Поняття "артефакт" часом помилково вважають суто археологічним. Насправді ж воно може вживатись стосовно речового компонента культури в етнографії, історії матеріальної культури, техніці, мистецтвознавстві. Адже артефакт — конкретний речовий, тобто матеріальний об'єкт, зроблений людиною відповідно до норм культури. Автор цієї дефініції Л. Клейн підкреслює, що поняття сформоване такими ознаками: матеріальність, штучність, дискретність, культурна нормативність³⁶. Тому є всі підстави вживати це поняття у широкому розумінні щодо ПМЗ, МП.

Критерієм добору ПМЗ у музейне зібрання може бути передбачувана наукова цінність МП, тобто значущість як джерела природничої, історичної, будь-якої іншої інформації для розв'язання завдань певної галузі наукового знання, профільної дисципліни музею. Хоч у природі функція та форма предметів часто максимально наближені, з'ясувати його сенс буває непросто. Особливо, якщо цей сенс втрачено і його слід реконструювати. Серед розмаїття функцій, які виконують речі, їх утилітарне призначення вважається основним. Адже річ, як правило, — помічниця людини. В цьому схильні бачити її головний сенс³⁷. Показово, що назви речей, особ-

³⁴ Марков П. Г. Максимович — видатний історик XIX ст. — К., 1973. — С. 14, 22.

³⁵ Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г. Создано человечеством. — М., 1984. — С. 27—28.

³⁶ Клейн Л. Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 347—348.

³⁷ Воронов Н. В. Искусство предметного мира. — М., 1977. — С. 4.

ливо знарядь праці, функціональні. Якщо ПМЗ зберіг таку назву, вона може стати "зачіпкою" на початку вивчення речі, але за умови, що сама назва не вимагає додаткового дослідження. "Неадекватність традиційних в археології функціональних визначень повною мірою оцінена тоді, коли набрав силу експериментально-трасологічний метод досліджень археологічних матеріалів"³⁸, — пише з цього приводу С. Смирнов.

Взаємозв'язок між функцією і формою предмета існує й у культурі. Коли в мустьєрській час вперше з'являються знаряддя праці, призначені для використання у якійсь одній функції, можна констатувати її зв'язок з формою³⁹. В період репродукційного виробництва речей їхнє значення та сенс відносно легко фіксувались та досягались на основі культурних традицій. Доводиться часто мати справу з речами незнайомими, незрозумілими, фізично і морально застарілими, що втратили чи втрачають основні функції у сфері свого природного чи суспільного побутування, але зберігають їхні сліди у формі, інших властивостях, ознаках, стають джерелами інформації про втрачені або поки ще невідомі сенси.

Пошук культурних значень речей — невичерпна тема в культурології та музеєзнавстві. Пов'язане це з тим, що річ, система речей можуть набувати багато різноманітних значень — стільки, скільки різноманітних людських потреб і відносин вони обслуговують. Більше того, значущість речі, її смисловий зміст, характер інформації, яку вона несе та передає, може змінюватись у залежності від її матеріального буття, умов соціально-історичного існування людей, від притаманних кожному культурно-історичному типі особистості світовідчуття, тобто соціально-психологічних особливостей людини⁴⁰. Тому розрізняють, вивчають річ на різних рівнях розуміння: економічному, технологічному, культурному, естетичному і т. ін. У свою чергу можна здійснювати на кожному рівні соціологічний аналіз речі⁴¹. Широко він використовується щодо речей у сфері виробництва та споживання. Чимало зробили для вивчення інструментальної функції утилітарних речей археологи. "Сутність знаряддя праці може бути виявлена лише шляхом системного розгляду усієї сукупності знарядь праці"⁴², — пише С. Смирнов і додає, що "на статус знаряддя праці може претендувати лише той штучно створений інструмент, який є елементом двочленної системи засобів

³⁸ Смирнов С. В. Спеціалізація знарядь як фактор антропогенезу // Археологія.— 1998.— № 1.— С. 60.

³⁹ Щелинский В. Е К изучению техники и технологии изготовления и функций орудий мустьерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 117.

⁴⁰ Безмоздин А. Вказ. праця.— С. 120—122.

⁴¹ Там само.— С. 108.

⁴² Смирнов С. В. Спеціалізація знарядь як фактор антропогенезу // Археологія.— 1998.— № 1.— С. 58.

праці". В її складі: 1) знаряддя праці для виготовлення знарядь праці; 2) знаряддя праці для виготовлення предметів споживання. Такий підхід дозволяє зробити висновок, що головна функція праці не технологічна, а соціально-утворююча, тобто така, що формує соціальні відносини в суспільстві. Матеріальним еквівалентом цієї функції С. Смирнов називає знаряддя праці першого підрозділу, зазначаючи, що саме в них від покоління до покоління нагромаджується соціально-трудова досвід людства⁴³.

Про ПМЗ та МП прийнято говорити як про носіїв та джерела інформації, збуджувачів почуттів, культурні цінності. Ці функції речей виходять на перший план, коли потрапляють у сферу музейництва. Відбувається зміна функцій: тієї, яку річ виконувала у своєму природному, традиційно-побутовому середовищі, що пов'язувалась з її сутністю, на нову, музейницьку, пізнавальну. Щось схоже можемо спостерігати у традиційній культурі українців, обрядах, де як реквізит використовуються звичайні функціонуєчі знаряддя праці, предмети побуту. Так, у свят-вечір, повіншувавши, господар ставить на покутті під образами "дідуха", перев'язаного залізним ланцюгом, і кладе біля нього ярмо, чепіги від плуга і хомут, а під столом — "заліззя" — леміш від плуга, гостик без держака та сокиру. Діти по кілька разів торкаються тих речей босоніж — "щоб ноги були тверді, як залізо". Так у цей "таємничий" вечір магічними діями і "заліззям" господарі захищають свою господиню від "злої сили", щоб позбутися її на весь рік⁴⁴. Можна навести й інші приклади, що свідчать: духовна значимість (цінність) речі, хоч і пов'язана з її практичним використанням, безпосередньо ним не визначається, є відносно незалежною від утилітарних функцій. Це виявляється у першій підсистемі музейництва, коли річ (ПМЗ—МП) набуває чуттєво-образного, часто символічного значення. Річ може стати для людини цінністю не лише в матеріально-утилітарному сенсі, а й в аксіологічному, відбиваючи відношення матеріально-предметного буття до духовних запитів людини. Духовна потреба в речі задовольняється її здатністю бути носієм соціально значущої інформації. Вона невід'ємна від сприймання речі в її структурній цілісності, функціональному співвідношенні форми і змісту⁴⁵.

Вищою людською потребою вважається потреба продуктивного творення. Речі, акумулюючи в собі творчі зусилля людини, можуть бути джерелом творчої думки, відбитком людської психології⁴⁶. Зрозуміло, що це стосується не лише артефактів, а будь-яких речей, освоєних людиною. Речі повсякденного вжитку, навіть позбавлені особливої матеріальної, художньої, історичної цінності, яким

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис.— Ч. I.— К., 1991.— С. 66.

⁴⁵ *Безмоздин Л.* Вказ. праця.— С. 111.

⁴⁶ Там само.

притаманне індивідуальне буття, що зберігає відбиток життя, світогляду, ментальності звичайної людини, яка їх виготовила або користувалась ними, можуть стати основою особливого музею особистості. Це — музей духовного освоєння людиною речей, які ще не набули свого сенсу⁴⁷. Назвавши музей ліричним (можна було б й інтимним), М. Епштейн протиставляє його музеєві епічному, меморіальному, хоч лежить він у їхній основі, як і будь-якого побутового комплексу речей. Прообраз ліричного музею — речі, які ще не набули свого сенсу, щоб досягнути і запам'ятати їх. Без перевірки речі на сенс людина втрачає спокій, бо для неї все у світі має бути невинуватим, не даремним, виправданим. Звичайні речі можуть допомогти людині з'ясувати глибинний сенс всього суцього, виправдати його існування. З точки зору сучасного музеєзнавства ліричний музей — перший та останній кроки на шляху музейництва, тобто освоєння особистістю світу речей, з'ясування їхньої сутності, а через неї — пізнання самої себе, доцільності сенсу свого буття. Якщо ж цей сенс на поверхні, усвідомлений, то особистість досягла певного, іноді високого соціального статусу, її життя і діяльність, досвід являють для суспільства або його певного прошарку, чи окремої особи неабиякий інтерес. Світ освоєних нею речей набуває особливого епічного забарвлення, меморіального значення. Навіть речі типові стають унікальними, цікавими завдяки тому, що належали визначній особі, освоєні нею, пов'язані з певними історичними подіями. Їх шанують за високу експресивність, називають реліквіями, в традиційно-побутовій сфері нагромаджують у родових зібраннях, де вони репрезентують людину, її світогляд, ідеологію, стиль життя. Іноді вони відбивають особисте ставлення до речей, що не збігається з суспільними стандартами свого часу, випереджає його або навпаки. Річ може виступати як індикатор індивідуальних особливостей людини, виділяючи її як лідера, вождя, бути засобом її знакового відособлення в масі "послідовників"⁴⁸. Речі та їхні комплекси здатні розповісти про психологічні особливості визначної особи, яка ними користувалась, може бути взірцем для наслідування, об'єктом захоплення, любові тощо. Значною атрактивністю та репрезентативністю відзначаються навіть речі, пов'язані з повсякденним побутом людини, що безпосередньо задовольняють її життєві потреби, але входять до меморіального комплексу. Правда, в наш час масового виробництва предметів споживання, зміни статусу речей, лунають пропозиції щодо перегляду категорії "меморіальності"⁴⁹. Звертають увагу на те, що часи, коли за кож-

⁴⁷ *Эпштейн М.* Вещь и слово. О лирическом музее // Парадоксы новизны. — М., 1988. — С. 318.

⁴⁸ *Безмоздин Л.* Вказ. праця.

⁴⁹ *Эпштейн М.* Вещь и слово. О лирическом музее // Парадоксы новизны. — М., 1988. — С. 318.

ною побутовою річчю, предметним ансамблем стояв конкретний культурний тип людини, яка ці речі виготовляла, людини, для якої ці речі виготовлялись, минули. Як зазначав Гадамер, у новому промисловому світі не лише витиснуто "зримі форми ритуалу та культу" людського буття, а й "речі стійкого побуту", саму річ зруйновано в її сутності. У поводженні з речами людина ніякого досвіду не набуває, бо ніщо не стає нам близьким⁵⁰. Визнаючи це як тенденцію в сучасному освоєнні людиною світу речей, не можемо не звернути увагу на прояви супротиву їй, що виявляються у розвитку дизайну, прикладного мистецтва, "антиречовізм", світі речей — символів субкультур, серед яких згадаємо "панкову фенечку". Певний речовий стандарт молодіжної субкультури, до якої вона відноситься, визнає цей індивідуальний виріб не тільки як знак належності, а й цінність, що має успадковуватись. Речі в ролі символів таких субкультур сприяють їхній консолідації або збереженню "соціальної дистанції", наступності. Елітні ж речі сучасного суспільства виконують престижну функцію, мають утверджувати соціальний статус "нових хазяїв життя". Усвідомлюючи, що ліричний музей — своєрідне підґрунтя музею меморіального, легше розв'язувати проблеми останнього, обумовлені процесами "дегероїзації" в сучасній культурі та історії.

Однак антропоцентризм першої підсистеми музейництва так виразно виявляється не завжди. Значний шар музейного фонду складають речі, що виступають у значенні зразка, досить типового, щоб репрезентувати цілий клас схожих речей. Тут ПМЗ—МП виступає як екземпляр — представник певного класу об'єктів природи, артефактів, які складають основу систематичних зібрань природознавчих музеїв-каталогів, музеїв технологічних тощо. Зважаючи на те, що про систематику в природознавстві вже йшлося, розглянемо її місце та роль у середовищі артефактів. Хоч останні відрізняються од предметів природи, для їх виготовлення теж потрібні були чітко визначені зразки, норми, виміри, тобто стандарти "другої природи".

Головною особливістю "традиційних" форм успадкування культури є своєрідний механізм відтворення людської діяльності: копіювання новими поколіннями виробничих прийомів і навичок пращурів. Його витоки — у первісному суспільстві пов'язані із знарядевою (предметною) формою передачі культури, що генетично передає знакові (мовні). У суспільствах з рутинною виробничою діяльністю, в умовах ручної праці, коли у сільському господарстві та ремісництві технічний базис відзначається консерватизмом, чимало поколінь трудівників успадковували прадідівські знаряддя праці,

⁵⁰ Гадамер. Искусство и подражание // Историко-философский ежегодник.— Вып. 4.— М., 1989.— С. 282.

користуючись якими вдавались до відшліфованих багатовіковою практикою стереотипних прийомів і навичок батьків. Головний принцип тогочасного навчання "Роби, як я!" Тому передача соціального досвіду виробництва у традиційний спосіб здійснювалась переважно в орудійній формі за допомогою зразка, який В. Даль визначає як річ справжню, що є мірилом, моделлю, за подобою та розмірами якої виготовляються інші речі. Це копіювання зразка археологи знаходять у первісному суспільстві. А Л. Клейн навіть зробив спробу відтворити підсвідомі почуття "надприродно-рефлектуючої" первісної людини з приводу виготовлення зняряддя: "Я чиню так тому, що це нам потрібно; воно саме так, бо інакше я не вмю; а що воно виходить таким самим, як звичайно у мене, і таким, як у моїх родичів, те одні боги знають, чому"⁵¹.

Сучасна археологія та мистецтвознавство дають чимало прикладів копіювання зразків ремісниками та митцями взагалі, вітчизняними зокрема. Чимало срібних блюд та келихів, виготовлених майстрами IV—VII ст. за давньоримськими зразками, виявлено в Україні. Довгий час вони вважались продукцією античних майстрів. Серед них — оригінали, створені в Константинополі, а також провінційні копії кращих столичних зразків⁵².

XI—XII століття — класична епоха візантійського мистецтва, коли стиль найкраще відповідав суворим правилам іконографічного канону, що остаточно сформувався у цей час і вийшов за межі імперії. Як відомо, Візантія передала давньоруському іконописанню значну спадщину. Майже до кінця XIV ст. в особливо важливих випадках писати ікони запрошували грецьких майстрів. Від них і сприйняли майстерність, правда, часто механічно. Ікони писали за трафаретом, "переводом" з готового "зразка". Пізніші, XVI—XVII ст. "прориси", "подлинники", що знаходяться в російських музеях (лише в Російському історичному музеї в Москві їх 20 тисяч), зберегли численні композиції та варіанти ікон, поширених ще за княжої доби. Вони були скопійовані з канонічних ікон для нових точних повторень. І хоч у художній практиці середньовіччя й на Заході, й на Русі було звичним робити "за подобою", виникали регіональні школи іконописання, бо воно може бути не тільки ремеслом, а й мистецтвом. Відомий Феофан Грек у зрілому віці не користувався зразками⁵³, але безперечно копіювання було одним з елементів його навчання. "Лицевые подлинники" альбому Антонієво-Сійського монастиря, складеного наприкінці XVII ст., вже нагадують пізніші збірки малюнків та гравюр так званих "оригіналів", тобто копій кращих творів мистецтва, на яких мали можливість вчитись молоді майстри. Такі "лицевые подлинники", як вважав

⁵¹ Клейн А. С. Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 100.

⁵² Лихачева В. Д. Искусство Византии IV—XV вв. — М., 1981. — С. 31.

⁵³ Корнилович К. В. Окно в минувшее. — Л., 1968. — С. 26—27.

О. Сидоров, схожі на західноєвропейські "книжки зразків", що мали прикладне призначення як довідковий матеріал. Вони переважно індивідуальні, бо належали окремому художникові або його школі⁵⁴. Так, крім зарубіжних гравірованих посібників, залишених А. Тарасевичем лаврській іконописній майстерні та школі, збереглися до наших днів кужбушки, що дають уявлення про практичні справи учнів. Здебільшого це перемальовки з посібників⁵⁵. Копіювання оригіналів довгий час лишалось основою навчання художників.

У XVI—XVII ст., коли цеховий устрій в українських землях набув завершених форм, регламентуючи виробництво, збут, набуття знань, цілком природною була вимога, щоб учні ремесла, підмайстри виконували пробну роботу ("майстерштик"), щоб стати майстрами⁵⁶.

У Москві XVII ст. було заведено, щоб майстер після закінчення навчання передав учневі весь реманент, необхідний для самостійної роботи та ще й кілька "зразків" виробів⁵⁷. Вступ до Оружейної палати супроводжувався іспитом на майстерність.

Учасник польської інтервенції 1610—1612 років у Московію Маскевич звернув увагу на здатність ремісників Оружейної палати, вперше побачивши річ заморського виробництва, швидко і якісно повторити її, начебто вони звикли до такої роботи з дитинства⁵⁸. Але за умов вузького феодального ринку, відсутності масового виробництва, роботи на замовлення, виготовлення виробів мало поштучний характер. Тому особливого значення набувала особиста майстерність ремісника. Виготовлена ним річ була неповторною і відрізнялась від інших однотипних виробів. Це й обумовило нагородження таких речей як естетичних цінностей, зразків неперевершеної майстерності в домузейних зібраннях типу Оружейної палати. У XVI—XVII ст. вона була одночасно сховищем царської казни, речей-символів влади, комплексом виробничих майстерень, що виконували роль своєрідної художньої школи.

В кінці XVII ст. вона ще стала центром художнього ремесла, в тому числі зброярства та іконопису. В ній нагромаджувались та зберігались не тільки вироби вітчизняних майстрів, а й чисельні подарунки іноземних посольств, військові трофеї, цінні речі з майна "опальних" бояр. Нова культурна ситуація на початку XVIII ст. перетворила Оружейну палату у відомче сховище рідкісних речей,

⁵⁴ Сидоров А. А. Рисунок старых русских мастеров.— М., 1956.— С. 33—35.

⁵⁵ Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст.— К., 1983.— С. 70—73.

⁵⁶ Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні XIV—XVIII ст.— К., 1973.— С. 13.

⁵⁷ Тальман Е. М. Ремесленное ученичество в Москве в XVII в. // Исторические записки.— № 27.— 1948.— С. 70; Сербина К. Н. К вопросу об ученичестве // Исторические записки.— № 18.— 1946.— С. 159.

⁵⁸ По Кремлю. Краткий путеводитель.— М., 1960.— С. 154—155.

а ще через 100 років у палацовий імператорський музей⁵⁹. Так рідкісні речі, цінність яких визначалась унікальністю, старожитності стали основою зібрань музеїв-тезаурусів, скарбниць. В Україні золотарська спадщина була зосереджена в церквах та монастирях, приватних скарбницях та майні представників заможних верств суспільства, у зібраннях різноманітних організацій. Нагромадження і збереження золотарської спадщини — творів прикладного мистецтва, історичних пам'яток — наслідок оновлення ціннісного підходу до неї. На перший план мистецька та історична цінність цих виробів виходить за певних соціально-економічних умов з відповідним рівнем культури, свідомості населення. З самого початку до цього, здавалось, була ближче церква з її ризницями. Хоч часом і вона виявляла непослідовність, коли вдавалась до переробки пам'яток старовини відповідно до нових естетичних вимог. Це, звісно, не означає, що найбільш освічена частина духовенства не усвідомлювала справжньої культурної цінності коштовностей, зосереджених у церквах, монастирях. У 1909 р. протоієрей Ф. Титов у спеціальній статті намагався переконати громадськість, що її уявлення про незліченні скарби монастирів та ризниць, спотворені та перебільшені внаслідок антицерковної пропаганди соціал-демократії та лівої преси. Він не без підстав наполягав на тому, щоб у монастирях вбачати передусім пам'ятки сивої давнини, які зберігають справжні сліди життя наших пращурів. "У таких монастирях є чимало поживного не лише для релігійного почуття простих людей, а й для допитливої думки самої освіченої людини", — писав протоієрей, і додавав, що справжня висока цінність монастирських ризниць полягає в здатності вчити освічених і неосвічених. Тому монастирі, церкви, їх зібрання вимагають загальної поваги як пам'ятки науки, освіти. "Ми, звичайно, зберігаємо пам'ятки старовини. Ми прагнемо створити особливі установи, що служать цій високій меті. Тим більше ми повинні любити, зберігати і підтримувати ці установи, що є, сказати б, "музеями" наших дорогих народних святинь, тобто наших монастирів", — зазначає Ф. Титов⁶⁰. Зрозуміло, що такий погляд на цінність церковних старожитностей виник не раптово, а формувався поступово. Про це свідчить історія церковно-археологічного музею Київської духовної академії.

Якщо в XVI—XVIII ст. золотарі найчастіше прилучаються до переробки старих речей із дорогоцінних металів, то у XIX ст. вони запрошуються для ремонту, реставрації.

Якщо скарби монастирських ризниць мали часто старожитний характер, то золотарська спадщина козацької старшини була багатша кількісно, різноманітніша щодо складу.

⁵⁹ Там само. — С. 155.

⁶⁰ Титов Ф. Наши монастыри и их историческое значение // В память 800-летия Киево-Михайловского Златоверхого монастыря. — К., 1909. — С. 196—197.

Як у кожній сільській церкві зберігалися, хай незначні, золотарські культові вироби, так і в кожній козацькій сім'ї успадковувалась коштовна і не дуже коштовна зброя. Часом старанно зберігали й ворожі трофеї.

Інтенсивний культурний обмін із сусідніми державами сприяв формуванню в Україні палацових зібрань, що належали переважно польським магнатам, декому з української козацької старшини, зокрема І. Мазепі, поширенню колекціонування. Останнє вимагало наукового підходу, спеціальних знань, умінь, дотримання певних принципів, методики вивчення та систематизації зібраного матеріалу. Українські збирачі, колекціонери мали можливість здобути ці знання із зарубіжної музеографічної літератури, знайомлячись із досвідом практичної роботи Петербурзької кунсткамери, історія якої дає можливість простежити взаємозв'язки між розвитком музейної справи й науки.

У народній культурі XVI—XVIII ст. часом теж спостерігається прагнення осмислити залишки минулого, а водночас забування його. Ще М. Максимович та М. Костомаров вказували на той факт, що історичні та суспільні події в Україні XVII ст. були такими радикальними, що, нібито, витіснили з історичної пам'яті українців спомини про віддалені епохи. На думку видавця давньоруських билин В. Авенаріуса, освіта і грамотність, що були досить поширені серед українців у XVII ст., теж поволі сприяли цьому, бо як сліпий, прозрівши, втрачає колишню чутливість сприйняття на дотик, так і людина грамотна не в силі втримати в пам'яті довгих віршованих рапсодій у кілька сот віршів. "Першим гонителем вільної народної творчості було варварство, другим — цивілізація"⁶¹. Додамо, що природний процес забування справді прискорюється зміною культур у перехідні періоди історії і пов'язаний із появою нових, досконаліших методів та засобів фіксації, збереження та поширення інформації. Ю. Бромлей, зазначивши, що мозок кроманьйонця мало відрізняється від мозку сучасної цивілізованої людини, звертає увагу на те, що навантаження на пам'ять у них різне. Первісна людина повинна була тримати в пам'яті майже все, що знала її община про рослини і тварин даної місцевості, минуле свого роду, його духів і тотемів. Сучасна людина зберігає в пам'яті лише незначну частину загального інформаційного запасу суспільства, який зростає з року в рік. І все це завдяки створеним людською культурою різноманітним джерелам інформації, засобам її збереження та комунікації, серед яких не останнє місце посідає музейництво з його старожитностями, науковими методами та засобами реконструкції втрачених ними сенсів. І в давні часи люди прагнули осмислити залишки минулого, встановити їх зв'язок із тогочасним життям суспільства,

⁶¹ Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г. Создано человечеством.— М., 1984.— С. 10.

з повагою ставились до реліквій. Але все це далеко від науки. Тому в XVI—XVII ст. і пізніше вони все ще не можуть визначити, не розуміють походження кремінних знарядь праці, кісток мамонта. Не можуть вони ідентифікувати старожитності, що майже не відрізняються од сучасних їм речей. А якщо навіть старожитності визначались правильно, їхня цінність все ще не усвідомлювалась. Так, 1626 р. в кургані під Путивлем було викопано золоті й срібні речі, можливо, I тис. н. е. Їх переплавили, і дорогоцінний метал віддали "на церковное строение"⁶².

Щодо скарбів, з якими населення час від часу мало справу, то їх використовували як засіб збагачення, а розповідь про знахідку супроводили вигадками. «Слово "скарб" для українців магічне, тут їхнє постійне коло мрій, розмов, переказів, тісно пов'язаних із захованням та відшукуванням скарбів. Пристрасть південно-руського народу до скарбів і породила величезну кількість народних повір'їв», — писав про цю особливість української традиційної культури П. Сементовський⁶³. І навіть коли залишками старовини вже цікавляться, їх не завжди ще зберігають. І це зрозуміло, бо знахідка, скажімо, скарбу бронзового віку не виправдовувала сподівання того, хто його знайшов. Для нього ці дивні речі не становили ніякої цінності і навіть могли здаватися небезпечними. Таку невдачу, як правило, пояснювали підступністю дідька, який оберігає скарб, у разі небезпеки обертає його в купу мотлоху. І скарбошукач — "невдаха" викидав непотрібні і незрозумілі йому старожитності⁶⁴.

Не завжди сприймалися як старожитності пам'ятки й численні твори мистецтва, що використовувались у побуті, прикрашали житла, церкви. Старі, почорнілі від часу ікони та картини у храмах поновлювались, частково втрачались для культури наступних поколінь. Те, що залишалось, згодом ставало об'єктом нагромодження, зберігання в традиційній побутовій культурі як старожитність, вивчення — в музеї, коли він виникає. А це сталося завдяки розвиткові науки та поширенню освіти. Незвичайні знахідки типу рострів біломнітів та кремінних наконечників — "громових стріл" поступово з носіїв ілюзорного спотвореного знання стають ПМЗ. При цьому доводилось долати забобони не тільки в свідомості обивателів, а й частини вчених, які з великою недовірою сприймали еволюційне вчення, нову проблематику археології, що з часів К. Бера пропагувалась природознавцями. На зміну поміркованим висуванням питань щодо "кам'яних знарядь" на перших Археологічних з'їздах, приходять усталений механізм взаємодії археології з природничими науками, передусім, антропологією в університетській системі освіти й науці. Показово, що коли в 1873 р. в с. Гінці на

⁶² *Формозов А. А.* Страницы истории русской археологии. — М., 1986. — С. 9—16.

⁶³ *Котляр М. Ф.* Шукачі й дослідники скарбів. — К., 1971. — С. 6.

⁶⁴ Там само. — С. 24—25.

Полтавщині місцевий землевласник Г. Кир'янов зібрав кремінні знаряддя, вони вже привернули увагу професора Університету Св. Володимира геолога К. Феофілактова. Пізніше Гінцівську стоянку розкопав вчитель Лубенської гімназії Ф. Камінський і доповів про це III Археологічному з'їздові у Києві. А кам'яні знаряддя праці, зібрані професором В. Антоновичем в Україні, були включені як МП в зібрання Музею старожитностей Київського університету.

Старожитності — матеріальні об'єкти, відокремлені розривом у традиції виготовлення та використання від живої культури, функціонально посідають у ній певне місце. Їх слід виділяти з усєї сукупності предметного світу, який теж має свою історію розвитку, є її наслідком. Але саме усвідомлення цього розриву стає підставою віднесення речі до сфери старожитностей, яка щільно пов'язана з музейництвом.

Коли юна українка наприкінці минулого століття вишивала рушник за зразком, успадкованим від прабабусі, вона вже не могла пояснити значення, смисл тих складних орнаментальних композицій, які, ми знаємо, дійшли від давніх часів, зберегли, донесли до нас інформацію, знання про графічну, живописну культуру працюючих, їхній світогляд. Бо, якщо пам'ять про річ згасає поступово, то усвідомлення, розуміння (діагностичність) у цьому процесі падає ривком. І за певним порогом забуття річ стає старожитністю. Виникає потреба її визначення, з'ясування минулої функції, значення, сенсу тощо. Ці питання постають перед ПМЗ, а відносно повну на них відповідь вже має дати МП, пройшовши процедуру атрибуції, класифікації, систематизації та інтерпретації, тобто основні етапи вивчення. Але це вже сфера іншої підсистеми музейництва — музею — "історично обумовленого багатофункціонального інституту соціальної інформації, призначеного для зберігання культурно-історичних та науково-природничих цінностей, нагромадження й поширення інформації за допомогою музейних предметів". Самі ж МП — "вилучені з реальної дійсності предмети музейного значення, включені в музейне зібрання та придатні для тривалого зберігання". Носії соціальної та науково-природничої інформації, вони є джерелами знань та емоцій, культурно-історичними цінностями, частиною національного культурного надбання⁶⁵. Якщо ПМЗ пов'язані з домuzeйними формами, то МП — елементи другої підсистеми музейництва розглядаються в складі музейних зібрань, виступають у ролі пам'яток природи, історії та культури.

⁶⁵ Музееведение. Музеи исторического профиля. — М., 1988. — С. 15, 18.